

Kelemen Didák ismeretlen prédikációgyűjteménye?

(Egy kézirat tanulságai)

Kelemen Didák és a kompiláció

A minorita hitszónok, Kelemen Didák életművét jelentős mértékben áthatják a szövegkölcsonzések. Erre már – 1982-ben megjelent tanulmányában Ocskay György is utalt,¹ aki áttekintette azon nyomtatott prédikációkat, amelyek a nevezett szerzőhöz köthetők és szó szerinti átvételeket tartalmaznak. Ocskay joggal hangsúlyozta, hogy az általa összeállított lista csaknem minden megjelent Kelemen-művet tartalmaz, és ezek időbeli megoszlása is igen széles skálán mozog: a legkorábbi és legkésőbbi művében is található jelöletlen, szó szerinti Pázmány-átvételek. Kelemen Didák tehát – Ocskay György szavai szerint – „Pázmány »Prédikációit« és »Kalauzát« tehát egész szónoki tevékenysége alatt mintegy kézikönyvként forgatta, s a két művet együtt használta. Az erkölcsi témájú vagy dogmatikus jellegű beszédek forrásául a Pázmány-beszédek, a hitvitázó prédikációk esetében pedig a »Kalauz« megfelelő részei szolgáltak.”² Példa erre az – eddigi ismereteink szerint – első, nyomtatásban megjelent Kelemen-beszéd, a Koháry Judit felett mondott gyászbeszéd és az utolsó, Kelemennek tulajdonított, Krucsai János felett mondott halotti búcsúztató is.

Ocskay György források műfajára vonatkozó megállapításai is igen fontosak, noha a kutatások előre haladtával néhány tekintetben árnyalhatjuk is azokat. Először is azzal kapcsolatban, hogy Kelemen Didák nemcsak az említett két forrást használta³ és nem is biztos, hogy a vitajelleg határozta meg forrásválasztását. Korábbi kutatások Káldi György és Lépes Bálint munkáit, valamint a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi mű kompilatív felhasználását igazolták a minorita szerzők munkáiban és valószínűsítették Guilielmus Stanihurstus *A halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek szentséges historiája* című munkájának felhasználását is. A vitakozó szán-

¹ OCSKAY György (1982), Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86,4. 436–448.

² OCSKAY 1982:440.

³ LUKÁCSY Sándor (1994), *Isten gyertyácskái*. Pécs, Jelenkor. 159.; MACZÁK Ibolya (2010), *Elorzott szavak*. Szigetmonostor, WZ Könyvek.

dék mellett a kétségkívül bonyolult tanítás hiteles közvetítésének igényét is vélelmezhetjük a teológiai tárgyú *Kalauz*-kompilációk esetében.

Ocskay György fontos megállapítása az is, hogy Kelemen Didák „képesség vált egyetlen beszédében több Pázmány-mű felhasználására és kombinálására. Ez a jelenség főként a kései beszédek esetében figyelhető meg. Szemléletes példa a Csáky Krisztina felett mondott gyászbeszéd, amely három Pázmány-prédikáció felhasználásával készült. Kelemen Didák azonban sohasem mechanikusan veszi át Pázmány szövegrészleteit. Tudatosan szelektál és érvényesül egyénisége, szerkesztő és alakító tehetsége.”⁴ A későbbi kutatások fényében azonban a fent leírtakat árnyalnunk kell, ugyanis a források arra utalnak, hogy Kelemen közvetítő (nagy valószínűséggel kölcsönzött szövegeket eleve tartalmazó) hagyatékkal dolgozott. A fellelt források alapján ugyanis igazolható, hogy a minorita hitszónok 1727-es oltáriszentség-beszédéről (amely később bőjt negyedik vasárnapjára való beszédként bekerült a *Búzafejek* című gyűjteményes kötetbe), magáról a *Búzafejek* című kötetéről, illetve 1721-ben megjelent úrnapi beszédéről tudjuk, hogy egy Bernárd Pál nevű hitszónok hagyatékából származik. Ez utóbbi szerző művei tehát közvetítő forrást jelentettek Kelemen Didák számára a Pázmány-életmű tekintetében. Nem tudjuk azonban, hogy ezeket pontosan milyen módon és mértékben dolgozta fel a minorita hitszónok a neki tulajdonított szövegekben. (Arról sincsenek ismereteink, hogy vajon van-e még olyan harmadik, negyedik stb. olyan szerző, aki közvetítő forrás lehetett Kelemen Didák és szövegalkotó elődei között. Azaz nem tudjuk pontosan, hány szerző munkája a Kelemen Didák neve által fémjelzett életmű.) Vagyis kétségtelen tény, hogy a Kelemen Didáknak tulajdonított szövegek sokrétűen kompilált szövegeket tartalmaznak, azonban nem lehetünk benne bizonyosak, hogy pontosan milyen jellegű is lehetett Kelemen szerkesztői munkája.

Ocskay György megfogalmazása szerint „hűen bemutatni Pázmány és Kelemen Didák kapcsolatát a fent elmondott általános jelenségeken túlmenően csakis konkrét szövegpárhuzamok felsorakoztatásával lehetséges. Ezek az összehasonlítások bepillantást engednek a nagy egyházszónok és egy emberöltővel későbbi követője kapcsolatának mikrovilágába, és élénk fényel világítják meg Kelemen Didák egyéniségét, írói stilisztikai képességeit is.”⁵ Megállapításainak alapgondolataival egyetérthetünk: a szövegpárhuzamokat valóban mélyebben érdemes vizsgálnunk, de – mai forrásadottságainkkal felvértezve már tudjuk – nem egy kapcsolat, hanem egy jelenség egy adott állomásának mikrovilágába pillanthatunk így be.

⁴ OCSKAY 1982:441.

⁵ OCSKAY 1982:441.

Kelemen Didák és prédikációgyűjteményei

Eddigi ismereteink szerint Kelemen Didák minorita szerzetes és hitszónok egyetlen nagyobb nyomtatott prédikációgyűjteményt hagyott ránk: az 1729-ben, Kassán megjelent *Búzafejek* című kötet anyagát.⁶ Alkalmi és halotti beszédei közül több is napvilágot látott, de nem gyűjteményes formában. Ez alól kivételnek talán az 1721-es úrnapi és Szent Antal napi beszédének közös kiadását tarthatjuk,⁷ amelynek címlapján is olvasható, hogy „Az első Bátor Várossa Piaczczán 1721. esztendőben, az Ur-napi Processioban Seraphicus Szent FERENCZ Szerzetiből való Minorita Barát praedicallotta, A' másikat Szent Antal napján ugyan azon Szerzetes mondta.” Ennek tudatában joggal állapítható meg, hogy a *Búzafejek* című kötet a Kelemen Didák-életmű legterjedelmesebb darabja.⁸ Különös jelentősége van annak is, hogy ebben a gyűjteményben található Kelemen Didák igen terjedelmes és számos alkalommal elemzett beszéde, a második nagypénteki passió-prédikáció.⁹

A *Búzafejek* – mint a legtöbb gyűjtemény – illeszkedik az egyházi év rendjéhez, és de tempore beszédek tartalmaz ádventtől húsvétig. Ebből adódóan nagyon könnyű megállapítani, hogy a szerző (kompilátor) folytatást tervezett, hiszen nyilvánvalóan ilyen esetekben a szerző az egyházi év további részére vonatkozó prédikációit is nyilvánosságra szánja – annál is inkább, mivel ezek a szövegek a hitszónokok segítségére szánt mintaprédikációk. Ez igaz még akkor is, ha csonka gyűjteményekről is tudomásunk van. (A két legismertebb ilyen gyűjtemény Káldi György de tempore-gyűjteménye ugyancsak ádventtől húsvétig közöl szentbeszédek, Pázmány gyűjteményében pedig lényegében hiányoznak a szentekről szóló prédikációk.¹⁰)

⁶ KELEMEN Didák (1729), *Búza fejek*. Cassán, Akad. Ny. (Petrik II. 355.)

⁷ [KELEMEN Didák] (1721), *Úr-napi és Sz. Antal napi praedicatiok*. Kassa, Acad. ny. (Petrik V. 533.)

⁸ Jelentőségét az is mutatja, hogy kifejezetten e kötet kompilációs elemzéséről önálló tanulmány is készült: HARGITAI Andrea (2001), Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi, *Irodalomtörténeti Közlemények*. 105, 5–6. 638–656.

⁹ Szövegkiadása: *Kelemen Didák második nagypénteki prédikációja = Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Opuscula Litteraria, 1.), 49–96.

¹⁰ Bár Pázmány beszédgyűjteményében olvashatók ilyen típusú szövegek, lényegében „rendszertelenül” (aránytalanul és az egyes ünnepek jelentőségéhez képest súlyozatlanul) kerültek be a szentek ünnepeire vonatkozó beszédek. A legnyomósabb érv azonban a Pázmány-gyűjtemény „csonkasága” mellett a következő szerzői jegyzés: „Szándékom vala, hogy még egy-néhány Predikációkat kiterjesztek, mellyek üszögében vannak irásim-közöt. A Szent Martirok innepére, a keresztyéni erősségnek dücsösségesb cselekedetérül, a mártiromságról akartam tanuságot adnom. A Szent Doktorok innepén meg akartam mutatni, miben ál a keresztyéni szentség és bölcsesség. A Szent Confessorok napján arrúl akartam szóllani, hogy a jámborság könnyeb és gyönyörűségésb a feslett életnél. A Szent Szüzek innepén a szüzesség méltóságát akartam ismértetni.

Egy de tempore prédikációgyűjtemény esetében tehát maga a kiadvány szerkezete a legerősebb érv arra vonatkozóan, hogy a szerző szándékozta-e folytatni munkáját. Kelemen Didák esetében ezt támasztja alá a minorita szerzetes patrónusához, Károlyi Sándorhoz szóló levele. 1728. április 24-i keltezéssel tehát egyebek közt a következőket írta Kelemen Didák Károlyinak: „Ami csekély Praedikációmat illeti, már Istennek Sz. áldásával az első részét, úgy mint Advent első Vasárnaptól fogva, Húsvét első Vasárnapig rendbe szedvén, eperjesi becsületes Páterektől el küldöttem, hogy Kassán ki nyomtassák.”¹¹ A szövegben tehát egyértelműen arról van szó, hogy a kötet első része került nyomdába és azt is joggal vélelmezhetjük, hogy ekkorra már további kéziratok is rendelkezésre álltak egy várható következő kiadásra.

E második kötet megjelenéséről azóta nincs tudomásunk. Ugyanakkor lábra kapott egy olyan jószándékú, ám kétes hitelű adat, amely szerint ez a kötet 1734-ben megjelent volna. Rákos B. Raymund minorita szerzetes, 1975-ös, *Ugye, atyafiak?!* című Kelemen Didák-monográfiájában a következőket írta ugyanis a *Búzafejek* című kötetéről: „A könyvet Kassán nyomták ki 1729-ben s második kötetét 1734-ben. A kiadás költségeit Koháry István gróf, országbíró fedezte, akinek Kelemen Didák atya ezt a művét hálából ajánlotta.”¹²

Már ez a megfogalmazás sem egyértelmű: a második kötet vélelmezett kiadása idején Koháry István már három éve nem élt, hiszen 1731-ben elhunyt.¹³ Vagyis különösebb magyarázat nélkül – például végrendeletre, hagyatékra való hivatkozás nélkül – Koháry-támogatásra hivatkozni eleve kétségesse teszi a megállapítást. (Annál is inkább, mivel Kohárynak közismerten sok végrendelete ismert – 1689-től 1731-ig,¹⁴ tehát ebben az esetben kulcsfontosságú lenne annak említése, hogy pontosan melyikben található utalás erre a feltételezett kötetfinanszírozásra.)

Tény, hogy ez a kötet nem ismert a kutatás számára sem névvel, sem név nélkül, noha az első kötet elterjedtségéből és példányszámából indulunk ki,

Ezen-kívül Bóldog Aszszonyrúl, Szent István királyrúl, Szent Ferencz-rúl és töb nevezetesb Szentekrúl sok predikációim jegyzésben vannak. De mivel ez a könyv felettéb öregbedett, és romlott egészségem derék munkára alkalmatlanná változott, it végezem predikációimat.” (PÁZMÁNY Péter (2005), *Összes munkái*, VII. Budapest. 799.)

¹¹ P. KELEMEN Didák levelei (1714–1743), sajtó alá rendezte RÁKOS B. Rajmund, Róma, 1979, 205.

¹² RÁKOS B. Raymund (1975), *Ugye, atyafiak?! Isten szolgája, Kelemen Didák élete*. Róma. 81.

¹³ ÁCS Pál (2006), Koháry István. In KŐSZEGHY Péter (főszerk.) (2006), *Magyar művelődéstörténeti lexikon V*, Budapest, Balassi. 467–470.

¹⁴ MARTÍ Tibor (2015), Adatok Koháry István és a füleki ferencesek kapcsolatához. In KÖZICZ János, KOLTAI András (szerk.) (2015), *Koháry István emlékkönyv: A kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*. Piarista Rend Magyar Tartománya, Budapest. (Magyarország piarista múltjából, 8.) 200–204.

akkor – az eddigi gyakorlatnak megfelelően joggal vélelmezhetnénk, hogy legalább egy-két példánynak lennie kéne ebből az anyagból.

Okkal gondolhatjuk azt, hogy az 1734-es megjelenés téves adat, hiszen magában a Rákos Raymund könyvben olvashatók (egy másik helyen) a következő adatok: „Az elsorolt egyes beszédeken kívül van egy 364 negyedrért oldalra terjedő vaskos kötete Búzafejek címen, amely [Kelemen Didák] advent első vasárnapjától húsvétig terjedő vasárnapokon elmondott beszédeit tartalmazza, s amelyet 1729-ben adott ki. Ezekben benne van egész hite, tiszta lelkülete, hódolata Isten előtt, szeretete embertársai iránt. Kár, hogy az egyházi év többi vasárnapjaira való beszédeit már nem volt ideje sajtó alá rendezni.”¹⁵

A Rákos Raymund-könyv tehát ilyenén módon önellentmondásba kerül saját magával. Némely kutatások szerint 1734-ben jelent meg Kelemen Didák-mű, de ez semmiképpen sem tekinthető prédikációgyűjteménye második kötetének. Sajnálatos módon azonban a könyv két egymásnak ellentmondó adata közül a téveset vette át a szakirodalom és voltaképpen indoklás nélkül állították bizonyos fórumokon a kinyomtatásra – azaz a második megjelent kötetre – vonatkozó adatokat. Ez a kötet főként azért került az érdeklődés homlokterébe, mert újabb lendületet vettek a Kelemen Didák boldoggá avatására tett kísérletek.

Ugyanakkor a már jelzett levélrészlet alapján okkal vélelmezhetjük, hogy a jelzett anyag azaz a prédikációgyűjtemény kézírata elkészült, csak nyomtatásban nem jelent meg.

Egy miskolci minorita kézirat néhány tanulsága

Ugyanakkor a Borsod Abaúj Zemplén Megyei Levéltárban Miskolcon 2017-ben olyan kéziratra¹⁶ bukkantam, amelyről több szempontot is egybevetve joggal vélelmezhetjük, hogy köze lehet az eddig elveszettnek hitt gyűjteményhez.

Ez a kézirat, amely címlappal nem rendelkezik és a vége is hiányzik, egy XVIII. századi, kézíratos prédikációgyűjtemény, amely Pünkösdtől a Pünkösöd utáni 12. vasárnapig tartalmaz magyar nyelvű szentbeszédeket – összesen tizenkét teljeset és egy csonkát. A kötet abban az ételemben sem teljes, hogy az eredeti számozás szerinti 57. lapon kezdődik, a 101. lapon ér véget. A benne foglalt prédikációk terjedelme változó – de alapvetően megegyezik A *Búzafejek* című kötetben lévő beszédekével. Noha töredékes – illeszkedik a (feltételezett) szövegtörzshez. Alapvetően vasárnapi be-

¹⁵ RÁKOS 1975:604.

¹⁶ MNL Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára, XII. 1/f 20. kötet.

szédek tartalmaz, kivétel ez alól néhány ünnepre rendelt szöveg. (Szent Pál apostol napjára, Szent Márk evangélista napjára.)

A kézírás sajátosságainak vizsgálata folyamatban van – ugyanakkor nem lehetetlen, hogy tisztázat és nem is feltétlenül a szerzőtől/kompilátortól származik. (Itt jegyzendő meg, hogy a meglévő, Kelemen Didákhoz köthető kéziratokat illetően – például a boldoggá avatás előkészületei miatt is – számos XVIII. századi másolat készült.¹⁷)

A szentbeszédek jelentős mértékű, szó szerint megegyező kompilált részeket tartalmaznak Pázmány Péter beszédeiből. Ez a szövegalkotás különösképpen jellemző Kelemen Didák műveire és Pázmány-kompilációit több ízben is elemezte a szakirodalom. A vizsgált anyagban például a Szent Péter és Pál napjára írt prédikáció a következőképpen kezdődik:

Miskolci minorita kézirat	Pázmány Péter
<p>„A véghetetlen hatalmú Isten tsalhatatlan erejével az eget és a földet semmiből termtvén Sz. írás bizonságiból nyilván ki tetszik, hogy ékesíteni akarván üszögében lévő alkotmányát negyedik nap világos szövétneket helyeztetett az égbe, hogy egyik nappal, másik éjjel terjesztvén sugárit: nem-csak elválasztanak a nap állapotját étszakátul hanem üdök változásit és esztendők részeinek különbözését szerezvén, éltetnék, nevelnék, sok szép termésekkel gyümölcsöztetnék a földi állatokat. Christus Urunk-is a lélek-szerént romlott világot újonnan teremtven üdvösségre, az Anyaszentegyházban mely sokszor Menyországhoz hasonlított két csudálatos világosító fáklyát gyújtott, hogy a tudatlanok setétségét elkergetvén, vezérellyék, éltessék, ékesítsék, gyümölcsöztessék a sovány földnek magtalanságát. Ezek, a kiknek emlékezetit a mái napon böcsülettel innepellyük, Szent Péter és Pál Apostol, kiket méltán nevezhetünk vagy ama két olaj-fának,</p>	<p>„Mikor Isten az ő végetlen hatalmának erejével az eget és földet semmiből teremtette, azt mongya a Szent Írás, hogy ékesíteni akarván üszögében-lévő alkotmányát, negyedik nap két világos szövétneket helyeztetett az égbe, hogy egyik nappal, másik éjjel terjesztvén sugárit: nem-csak elválasztanak a nappali állapotot az étszakátul, hanem üdök változásit és esztendők részeinek különbözését szerezvén, éltetnék, nevelnék, sok szép termésekkel gyümölcsöztetnék a földi állatokat. Christus Urunk-is a lélek-szerént romlott világot újonnan teremtven üdvösségre, az Anyaszentegyházban (mely sokszor Menyországhoz hasonlított két csudálatos világosító fáklyát gyújtott, hogy a tudatlanok setétségét elkergetvén, vezérellyék, éltessék, ékesítsék, gyümölcsöztessék a sovány földnek magtalanságát. Ezek, a kiknek emlékezetit a mái napon böcsülettel innepellyük, Szent Péter és Pál Apostol, kiket méltán nevezhetünk vagy ama két olaj-fának,</p>

¹⁷ Gyulafehérvári Érseki Levéltár, VI. 17/i Gyűjtemények, Kelemen Didák 1. doboz. Boldoggá avatására vonatkozó iratok (1724–1796).

mellyet Zacharias, Proféta látott Isten szolgálattára talpon állani, hogy a híveket üdvösséges olajjal kövéritesék és gyógyítsák, vagy a Christus jegyes mátkája két emnléjének, mivel ők, mint jó dajkák, üdvösséges téjjel táplálták és nevelték az; Isten fiainak kisdedségét.”¹⁸

mellyet Zacharias Proféta látott Isten szolgálattára talpon állani, hogy a híveket üdvösséges olajjal kövéritesék és gyógyítsák, vagy a Christus jegyes mátkája két emnléjének, mivel ők, mint jó dajkák, Lac potum dederunt, üdvösséges téjjel táplálták és nevelték az Isten fiainak kisdedségét, vagy ama két arany Cherubinnak, mellyek egy-mást nézték és az Isten szekrényét szárnyokkal fedezték, mert Szent Péter és Szent Pál aranyak vóltak isteni szeréteekkel, egy-mást nézték tanítások egygységével, Isten Szekrényét fedezték a hívek óltalmával; vagy ama nevezetes két oszlopnak, mellyekben helyeztette Salamon az Isten templomának ékességét és vastagságát, vagy a fő-pap mellyén fényeskedő tizen-két drága kövek-közöt ama két csudálatos köveknek, mellyeket Isten, Doctriam et Veritatem, igazság tanításának nevezett, mivel, a mint sidó Jósef írja, azok-által jelentette Isten akarattát; szokatlan világosságok villámásit mutatván benne, mikor kedves vólt az áldozat.”¹⁹

Az idézett szöveg nagyobbik része Pázmány-átvétel: némi rövidítéssel és variálással élt adaptálása során a (feltételezett) minorita koncionátor.

Mindezekhez tartozik még, hogy Kelemen Didák a következőket írta 1729. szeptember 3-án Károlynak – Miskolcra: „Az magam számomra pedig egy Praedicatiós könyvet Kalauzzal együtt, ha Isten eő Szentfelsége aláhozza Excellenciádat, kérem alázatosan méltóztassék hozni, mert még itt semmi könyveink nincsenek.”²⁰ Ez a kérés egyértelműen a hitszónoké, sőt a kompilátoré – azaz Kelemen Didák nem egyéni, lelki olvasmányként kérte a jelzett műveket. Kutatások igazolják, hogy ezek voltak a legelterjedtebb kompilációs „alapanyagok” a korszakban – ráadásul mindkét műből található szó szerint átvett részek az általam vizsgált miskolci kéziratban. Ha a vizsgált miskolci gyűjtemény azonos a *Búzafejek* című kötet második, kiadatlan részével, akkor az idézett levélrészlet alapján 1728-ban már ké-

¹⁸ MNL Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára, XII. 1/f 20. kötet.

¹⁹ PÁZMÁNY 1905:VII. 752.

²⁰ P. KELEMEN 1979:221.

szen volt – ehhez tehát már nem volt szüksége Kelemen Didáknak segédletre, ám a könyvigénylés alátámasztja az ezekkel való foglalatosságra.

Az anyag szövegalkotása tehát számos vonásában megegyezik Kelemen Didák kompilációs technikájához. Nem mellékes az sem, hogy a szövegtörzset a miskolci minoriták levéltári anyagában lelhető fel – és Kelemen Didák is az itteni rendházban hunyt el 1744. április 21-én.

A vizsgált anyagot tehát elsősorban az rokonítja Kelemen Didák munkásságával, hogy Miskolcon, a XVIII. században, a kompiláció technikájának hasonló érvényesülése révén készült, mint Kelemen Didák beszédei. Ráadásul beilleszthető a nyomtatásban megjelent Kelemen-korpuszba, amelynek kapcsán tudható, hogy készült ilyen anyag és a minorita hitszónok készült is ennek megjelentetésére. Mindazonáltal a kutatás jelen szakaszában még nem mondhatjuk ki egyértelműen, hogy az anyag minden kétséget kizáróan Kelemen Didák gyűjteménye, ehhez további kutatások szükségesek. Annyi azonban bizonyosan állítható, hogy egyértelműen kimutatható benne az az irodalomtörténeti és prédikációírói hagyomány, amelyet kutatásaink Kelemen Didák nevéhez kapcsolnak.

Mindazonáltal érdemes kiemelni, hogy a kompiláció jelenléte számos egyéb kérdést is felvet – éppen Kelemen Didák munkássága nyomán. Ma már számos adat alapján tudható, hogy a neve alatt megjelent prédikációk – legalábbis részben – másodlagos szövegátvételek eredményei, sőt éppen séggel egy a miskolci minorita fondban lévő további (feldolgozás alatt álló) anyag igazolja, hogy Pázmány Péter, Bernárd Pál és Kelemen Didák munkáját tovább is kompilálták.²¹ (Azaz Pázmány műveinek egy részét kompilálta Bernárd Pál, az ő műveit pedig Kelemen Didák.)

A XVIII. századi kompilációs szöveghagyomány bonyolult szerzőségi viszonyainak ismerete tehát óvatosságra int az egyes kéziratokat illetően – igaz ez a miskolci kézirat predikációkra is. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy hasonló szöveghagyományon alapul ez az anyag is, mint amely Kelemen Didákhoz köthető.

²¹ Erről bővebben: MACZÁK Ibolya (2018), Miskolci minoriták az Oltáriszentségről In SZELESTEI, N. László (2018), *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. 159–166.